

तेराव्या शतकातील मराठी भाषा, व्याकरण व शब्दसंग्रह

प्रा.डॉ. भाऊसाहेब गमे

मराठी विभाग प्रमुख,

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येवला

जि. नाशिक ४२३४०१

इ.स. ११०० ते १३५० या काळात महाराष्ट्रात रूढ असणाऱ्या मराठी भाषेला आपण यादवकालीन मराठी असे म्हणतो. कारण या काळात यादवांचे महाराष्ट्रावर राज्य होते. यादव राजांनी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीने मराठी वाङ्मयाला चालना दिली आहे. रामदेवराव यादव यांच्या काळात ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ लिहला गेला. त्याच सुमारास महानुभावपंथाचे वाङ्मय लिहले गेले. रामदेवराय यादव यांच्या आश्रयाला नरेंद्र हा कवी होता. या काळाच्या पद्य ग्रंथापेक्षा लीळाचरीत्र, दृष्टांतपाठ, ऋध्दीपूर वर्णन यासारख्या ग्रंथामुळे त्यावेळच्या बोलीभाषेची कल्पना येते. संस्कृत—प्राकृत—अपभ्रंश या अवस्थेतून परिणत झालेली मराठी भाषा कशी होती हे महानुभाव वाङ्मय, ज्ञानेश्वरी किंवा विवेकसिंधू या ग्रंथावरून कळून येते. या भाषेचे स्वरूप संस्कृत, फारशी किंवा इंग्रजी या भाषेचे तिच्यावर वर्चस्व नसलेले होते..

भाषा ही प्रत्येकाच्याच परिचयाची, अतिपरिचयाची गोष्ट आहे. तिचा आपण प्रत्यही वापर करित असतो. श्वासोच्छ्वासाइतकीच भाषा ही अनिवार्य असते. तिची अनिवार्यता आपल्या ध्यानात मात्र येत नाही. जसे हवेशिवाय आपल्याला क्षणभरही रहाणे अशक्य असते. तसेच भाषेवाचून सुध्दा व्यवहारात आपल्याला क्षणभरही रहाणे अशक्य असते. तिच्या स्वरूप व कार्याचा शास्त्रशुद्ध विचार बाजुलाच राहतो पण साधा विचारही आपण केलेला नसतो. भाषेसंबंधीचा विचार भाषेत करणे तितके सोपे नसते. बोलण्याबद्दल बोलणे नेहमीच अवघड असते. भाषा म्हणजे काय? असा प्रश्न जर कोणी विचारला तर आपण घोटाळ्यात पडतो. घुटमळत उत्तरतो— “भाषा म्हणजे जे मी बोलतो, तू बोलतोय”

भाषा म्हणजे बोलणे एवढाच स्थूलमानाने अर्थ आपणास माहित असतो. तो चुकीचा आहे; असे नाही तर “भाषा व्यक्तत्व वाचे” असे संस्कृत धातु पाठातही सांगितले आहे. भाषा म्हणजे वाणीचे व्यक्तरूप ही कल्पनाही पुर्वापार चालत आलेली आहे.

भाषा हा शब्द व्यवहारात आपण अनेक संदर्भामध्ये वापरतो. विविध अर्थानी आपण वापरतो ‘कालिदासाची भाषा मोठी प्रासादिक आहे’ या वाक्यात कालिदासाचे लेखन असा अर्थ अभिप्रेत आहे. ‘तुझी भाषा मला समजू शकत नाही. या ठिकाणी समोरच्या व्यक्तीच्या मनातील हेतू असा अर्थ अभिप्रेत असतो. ‘काय हो याची भाषा’? या वाक्यातून बोलणाऱ्या व्यक्तीच्या तोंडी नेहमी अपशब्दच असतात असे सुचवायचे आहे. ‘असा नाटकी बोलु नकोस’ इथे आपण एका नाटकी भाषेचा शोध लावलेला असतो. कवीची भाषा, ग्रामीण भाषा, दलित भाषा अशा कितीतरी प्रकारांनी भाषा या शब्दाचा प्रयोग आपण करित असतो. भाषाशास्त्राच्या संदर्भात इतक्या व्यापक अर्थाने भाषा हा शब्द कधीच वापला जात नाही. ‘मानवी मुखेंद्रियातून प्रकटणाऱ्या ध्वनींनी बनलेल्या भाषेचाच भाषाशास्त्रात विचार केला जातो.

भाषा हा शब्द ‘भाष’ या नामदर्शक आणि क्रियादर्शक शब्दातून आलेला आहे. त्याचा मुळ अर्थ बोलणे, आवाज उत्पन्न करणे असा आहे. इंग्रजी कोशात भाषा या शब्दासाठी language speech असे पर्याय

सुचविलेले दिसतात. कोश वाङ्मयात भाषा या शब्दाचा “मानवी मुखातून निघालेली सार्थ ध्वनी संहिता” असा अर्थ दिलेला आहे.

भाषा म्हणजे व्यवहारात प्रवृत्त करणाऱ्या सार्थ ध्वनींचा समुह. भाषेत शब्द असतात. ते ध्वनींनी बनलेले असतात. ते ध्वनी काही विशिष्ट नियमांनी एकमेकांशी जोडलेले असतात. या ध्वनींचा उपयोग मानवी व्यवहार सुकर करण्यासाठी केला जातो. म्हणून भाषा हे व्यवहाराचे मुख्य साधन ठरते.

भाषेने मानवी व्यवहार सुकर आणि सुलभ होतो. व्यवहारपुर्वीचे सुलभ साधन म्हणजे भाषा होय. मग तो व्यवहार एका माणसाच्या असो किंवा अनेक माणसांचा असो. एकट्याचा असेल तर मनुष्य आपले विचार विकार व्यक्त करील व आपल्या एकट्यापुरते व्यवहार पुर्वीचे साधन मिळविल. आनेक माणसांबरोबरचा व्यवहार असेल तर तोच मनुष्य आपल्या विचार विकाराचे प्रकटीकरण करून व त्याचे निवेदन भोवतालच्या मंडळींना करून आपल्या व्यवहारपुर्वीचे समाधान स्वतः मिळवीन व इतरांनाही मिळवून देईन. आत्मप्रकटीकरण व आत्मनिवेदन या दोन्ही गोष्टी भाषेच्या मुळाशी असतात.

आयुष्यातील तीव्र उत्कट अनुभवांच्या क्षणी सहजतेने मुखातून त्या त्या विशिष्ट वस्तुच्या दर्शनाने प्रकटलेले ध्वनी स्मरणात ठेवून पुन्हा त्या वस्तुच्या दर्शन कालीन प्रकटविण्याचे बुद्धीकौशल्य मानवाने दाखविले. याप्रमाणे भाषेचे स्वरूप व्यक्त करता येते.

मराठीचा कालिक अभ्यास:

यादवकाळ/तेराव्या शतकातील मराठी भाषेचे स्वरूप :

इ.स. ११०० ते १३५० या काळात महाराष्ट्रात रूढ असणाऱ्या मराठी भाषेला आपण यादवकालीन मराठी असे म्हणतो. कारण या काळात यादवांचे महाराष्ट्रावर राज्य होते. यादव राजांनी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीने मराठी वाङ्मयाला चालना दिली आहे. रामदेवराव यादव यांच्या काळात ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ लिहला गेला. त्याच सुमारास महानुभावपंथाचे वाङ्मय लिहले गेले. रामदेवराय यादव यांच्या आश्रयाला नरेंद्र हा कवी होता. या काळच्या पद्य ग्रंथापेक्षा लीळाचरीत्र, दृष्टांतपाठ, ऋध्दीपूर वर्णन यासारख्या ग्रंथामुळे त्यावेळच्या बोलीभाषेची कल्पना येते. संस्कृत—प्राकृत—अपभ्रंश या अवस्थेतून परिणत झालेली मराठी भाषा कशी होती हे महानुभाव वाङ्मय, ज्ञानेश्वरी किंवा विवेकसिंधू या ग्रंथावरून कळून येते. या भाषेचे स्वरूप संस्कृत, फारशी किंवा इंग्रजी या भाषेचे तिच्यावर वर्चस्व नसलेले होते..

महाराष्ट्रावर मराठी भाषेच्या जन्मापासून चार राजवटी होऊन गेल्या.

१. यादवांची	(आदि काळ)
२. बहामनीची म्हणजे मुसलमानांची	}
३. शिवाजीची म्हणजेच मराठ्यांची	
४. इंग्रजीची	(अर्वाचीन काळ)

प्रत्येक राजवटीत राज्यकर्त्यांच्या भाषेचा मराठीवर परिणाम झालेला आढळतो.

पहिल्या कालखंडातील म्हणजे यादवांच्या काळातील भाषेचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी शिलालेख, ताम्रपट व तत्कालीन ग्रंथ ही साधने अत्यंत उपयुक्त आहेत. शिलालेख व ताम्रपट यामध्ये मराठी भाषेचे जे

स्वरूप दिसते ते अतिशय ढोबल असे आहे. या सर्व साधनांत गद्यग्रंथ हे प्रमुख व उपयुक्त साधन मानले जाते. या सर्व साधनांवरून यादव काळातील म्हणजेच १३ व्या शतकातील मराठीचे स्वरूप स्पष्ट होते.

महानुभावियांनी सांकेतिक लिपीत ग्रंथ लिहिल्यामुळे फार विकृती त्यात झालेली दिसत नाही. पद्य स्वैर असून त्याला कृत्रिमतेच बंधन असते. ती खरी भाषा नव्हे. भाषेचा अभ्यास करतांना बोलिला महत्त्व दिले पाहिजे. प्राचीन काळातील भाषेचा सर्वांगीण अभ्यास करणे शक्य नसते.

विवेकसिंधू, ज्ञानेश्वरी, लीळाचरीत्र हे ग्रंथ मराठीच्या कालनिश्चितीचे महत्त्वाचे साधन आहे. विवेकसिंधू हा ग्रंथ इ.स. ११८८ साली लिहिला म्हणजेच बाराव्या शतकात ग्रंथ लेखन करण्याइतकी मराठी भाषा प्रगल्भ होती. सन ११२९ मध्ये सोमेश्वर (विक्रमादित्याचा मुलगा) याने मानसोन्नास हा संस्कृत ग्रंथ लिहिला. त्यात मराठीत काही वर्णने आहेत. ज्योतिषरत्नमाला मध्ये ११ व्या शतकातील मराठी भाषा पहायला मिळते.

ताम्रलेख व शिलालेखांवरून मराठीच्या काळाचा अंदाज येतो. मराठी आर्यभारतीय भाषावंशातील भाषा असून द्रविड भाषांशी मराठीचा जास्त संबंध आहे. आर्यभारतीय भाषांच्या वैदिक अवस्थेतील ग्रंथ उपलब्ध आहेत. पूर्ववैदिक अवस्था अनुमानित आहे. दुसरी अवस्था अभिजात संस्कृतची याचे व्याकरण पाणिनीने रचल्यामुळे सुव्यवस्थितपणा दिसतो. भाषा स्वैरपणे वापरली जाते. संस्कृत पंडितानी भाषेला बंदिस्त केले. त्यामुळे ती भाषा दुरावत गेली. सामान्यांमध्ये प्राकृत प्रचलित झाली. त्यात स्थानदर्शक भिन्नता होती. नंतरची अपभ्रंश अवस्था ही मराठीची पूर्वपिठीका होय. द्रविड भाषांचे संस्कार हा मराठीचा खास वेगळेपणा सांगता येतो.

तेराव्या शतकातील शब्दसंपदा:

सामाजिक शब्द हे यादवकालिन (तेराव्या शतकातील) मराठीचे वैशिष्ट्य आहे. प्रत्ययांच्या ऐवजी शब्द वापरले जाऊ लागले. उदा. त्याला –ला प्रत्ययाऐवजी 'साठी' हा शब्द त्यासाठी, येथून –तेव्हांपासून, त्यात– त्यामध्ये.

प्राकृत अपभ्रंशावरून शब्दरूप बनणे व संस्कृत शब्द नव्याने येणे असाही प्रकार दिसतो. उदा. प्राकृत अपभ्रंशावरून आलेला शब्द अडाणी, अज्ञानी हा संस्कृत शब्द ही मराठीची प्रवृत्ती यादवकाळात ठरून गेली होती. प्रत्ययांना ही महत्त्व होते. उदा. देवे–एकार, अर्जुन–उकार, संस्कृत पूर्णप्रत्ययी रूप मराठीने टिकविले. तसेच सामान्यरूपे केली जाऊ लागली. उदा. देवेवीण, सायासेवीण, माझेया, इये, मज, संयुक्त क्रियापदे हे एक वैशिष्ट्ये सांगता येते. उदा. निज्जैले मिरवित असे. यादवकालीन मराठीला कन्नड शब्द स्वीकारावे लागले. उदा. उळी, बोरा, हाळी या काळात तत्सम व तद्भव शब्दही आढळतात. उदा. **तत्सम शब्द**—द्रव्य, सर्वक्ष, उदक, श्रीमूर्ती

तद्भव शब्द— दिठी सुणे, लीळा, गांव, सरण इ. तसेच

फारसीचा अत्यल्प प्रभाव दिसतो. दारवेग राखणे, बीज करणे वेध संचारणे असे वाक्प्रचार आढळतात. या काळात 'ळ'कार असलेले विपुल शब्द दिसतात. तो द्राविडी भाषांच्या प्रभावामुळे आले. उदा. लीळा, सळ, डोलके, देऊळ.

यादवकालीन मराठीचे स्वरूप (तेरावे शतक)

१. वर्ण प्रक्रिया

(अ) स्वर

- अपभ्रंशांतील सर्व स्वर यादव भाषेत आहेत. ऋ या स्वराची अपभ्रंशात अ, उख रि अशी रूपे होतात. यादव मराठीतही ती तशीच आढळतात. उदा. ऋध्दिपूरवर्णन ऐवजी रिध्दिपूरवर्णन. परंतु याच काळात भाषेत संस्कृतीकरण होत असल्यामुळे यादव काळातील मराठीमध्ये तत्सम शब्दांमध्ये 'ऋ' तसाच कायम राहील्याचेही दिसते. तद्भव शब्दात अपभ्रंशाप्रमाणेच अ, उ, रि अशी रूपांतरे होतात.
उदा. तृणापासून – तण
मृदु – मऊ
ऋतु – रितु
वृक्ष – रूक्ष
ऋणी – रूणी
- शब्दरंभीच्या 'अ' चा प्रत्यय १३ व्या शतकातील मराठीत 'आ' असा केला जात असे. उदा. महाराष्ट्र ऐवजी महाराष्ट्र, शहाणे ऐवजी शाहाणे.
- यादव मराठीत ए बद्दल ये आणि ओ बद्दल वो द्रावीडीच्या परिणामामुळे होत असे. उदा. ऐवढे ऐवजी येवढे, ओळख-वोळख.
- यादव काळात ऱ्हस्व किंवा दीर्घ स्वराऐवजी संयुक्त स्वर येतात. उदा. जसे, तसे ऐवजी जैसे, तैसे.

ब) व्यंजने

- 'ळ' हा मुर्धन्य उच्चार यादवकाळात नव्हता. पण तो पुढे द्रावीडीतुन किंवा वैदिक संस्कृतपासुन पालीसारख्या भाषांतुन तो मराठीत आला असावा.
- 'ख' बद्दल 'ष' येतो. उदा. रेखा –रेषा.
- रफारनंतर उच्चार द्वित्र होत असे उदा. धर्म-धर्म, किर्ती – कीर्ती
- न आणि ण यांच्यात क्वचित घोटाळा झालेला दिसतो. जाळीन-जाळीण.
- शुध्द तालव्य व दन्त्य तालव्य असा उच्चारांत फरक करण्याची प्रवृत्ती या काळात सुरु झाली असावी. तत्सम शब्दा या वर्णाचा उच्चार शुध्द तालव्य होतो. परंतु तद्भव शब्दात मात्र त्यांचा दन्त्य तालव्य उच्चार होत असे. छेदणे, विचार, वाचन या शब्दात शुध्द तालव्य उच्चार तर वाचणे, चामडे, चाक हे दन्ततालव्य उच्चार होत.
- स्वरांगमाची पुष्कळ उदाहरणे या काळात दिसतात. उदा. श्रावणऐवजी – सरावण, लक्ष्मी – लक्षुमी.

क) विभक्ती प्रत्यय :

विभुक्ती	प्रत्यय		उदा.
	एकवचन	अनेकवचन	
प्रथमा	उ, अ, ओ, आ	ए, अ	गणेशु, अभिप्राय
द्वितीया	उ, आ, ए, या, ते, ऑ, इ,या,सि	ए, अ	जर्णोध्दाअ, भाव

तृतीया	औ, ऍ, ऍन, ने, ई	ही, ई	ईश्वरे, सर्वक्षे, मांडलीकेही, पंडीती
चतुर्थी	हया, एया, ऑ, सी, ओत	ऑ,सी	त्यासी, मेछाते, दरावंठीचिया
पंचमी	औनि, औनिया, हुनि	हुनि	मेघाहुनि, समुझौनि
षष्ठी	चा, ची, चे, चे, च्या, ची		व्यासाचा
सप्तमी	ई, आंतु, ए	ऑ, ई	देवळा, पायाँ चरणी
संबोधन	आ		पार्था

तेराव्या शतकात विभक्तींचे प्रत्यय सर्वनामांना लागून त्यांची काही चमत्कारिक रूपे होत असत. ती लक्षात ठेवण्याजोगी आहेत. 'तू' या सर्वनामाला वेगवेगळे प्रत्यय लागून त्याची रूपे पुढीलप्रमाणे बनलेली आढळतात. तुआ, तेयाते, तोही, तुम्हाहुनि, तेया इ.

या काळात मराठीतील प्रथमेचा 'उ' हा प्रत्यय अपभ्रंशापासून चालत आला आहे. पेशवेकाळापर्यंत हा प्रत्यय मराठीत दिसत होता. षष्ठीच्या यादव काळाच्या प्रत्ययात आणि आजच्या प्रत्ययात फारसा बदल नसला तरी षष्ठीच्या रूपाचे त्याकाळी एक वैशिष्ट्ये दिसून येत होते. षष्ठीच्या प्रत्ययानंतर 'नि' हा वर्ण त्यापुढे लागत असे. संग्रामाचेनि.

२. शब्दयोगी अव्यये:

तेराव्या शतकात शब्दयोगी अव्यये द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी व सप्तमी या चार विभक्तींना जोडून येत होती. उदा. ईश्वरूवाचुनि, भतरिनहिन, मेघासवाचुनि, इ.

क्रियापदांची प्रत्यय :

१. वर्तमानकाळ — प्रत्यय — ए, सि, त, ताती (उदा. आर्दके, अनुभवताती)
२. भूतकाळ — ल, नला, नल्ला, दिन्हला, काढीनल्ला
३. भविष्यकाळ — एल, ऐल (होएल, निर्वेल)
४. आज्ञार्थाची रूपे — करो, मांगो
५. विध्यर्थ रूपे — करवावा, दयावा
६. कर्मणी रूपे — म्हणीपे, घेपे
७. अव्यये — ते, तेथोनी, तन्ही, म्हणोनी इ.

१३ व्या शतकातील भाषेचा सामासिकतेकडील कल :

या काळात प्रथमेपासून संबोधनापर्यंत विभक्तींची प्रत्ययी रूपे (प्रत्यय लागून बनलेली रूपे) दिसून येतात. द्वितीया, प्रथमा यांची रूपे एकच आहेत. पंचमी विभक्ती बहुते शब्दयोगी अव्ययांनी साधलेली दिसून येते. अपभ्रंशात नामविभक्तीत एकरूपता आलेली होती. यादवकालीन मराठीतही एकविधतेकडे कल दिसून येतो. उदा. पुल्लिंगी आकारान्त नामाची तृतीयेची, चतुर्थीची, पंचमीची, षष्ठीची व सप्तमीची रूपे अकारान्त होतात याचाच अर्थ नामांची प्रत्ययी विभक्ती रूपे एकविध बनत होती. या एकविधतेमुळे काही विभक्ती केवळ

संदर्भावरूच ओळखाव्या लागत. अशा वेळी नवीन शब्दयोगी अव्ययांच्या साहाय्याने विभक्तीचे अर्थ व्यक्त होऊ लागले. शब्दयोगी अव्यये लावण्यापुर्वी नामाचे सामान्यरूप होऊ लागले.

शब्दसिध्दी

शब्दसिध्दी ही शाखा यादवकाळात अत्यंत सपन्न व विविधतापूर्ण होती. शब्दाचे प्रकार पुढीलप्रमाणे आढळतात.

१. ध्वन्यानुकारी शब्द — कडाडीले, खळाळ इ.
२. तद्वित प्रक्रिया म्हणजे द्रक, इव यासारखे प्रत्यय लागुन बनलेले शब्द उदा. सोयरिक, सोलिव इ.
३. द्विरूक्त शब्द — सापबिप, माणुसबिनुस
४. नामधातू व क्रियावाचक शब्द हे चार प्रकार अपभ्रंशाद्वारे घेतले. सामाजिक शब्द हा प्रकार द्राविडच्या संपकाने यादव मराठीत आला.

संदर्भ ग्रंथ :

१. भाषाविज्ञान वर्णनात्मक आणि ऐतिहासिक (संपा.) —मालशे, इनामदार, सोमण, प्रथमावृत्ती—जानेवारी २६, १९८२, संजय प्रकाशन पुणे
२. सुबोध भाषाशास्त्र : जोशी प्र. नं. प्रथमावृत्ती १४ नोव्हेंबर १९९८ स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.
३. मराठीचे ऐतिहासिक भाषाशास्त्र : गोसावी र. रा., प्रथमावृत्ती जुलै १५, १९९९, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.

